

Een volk van slachtoffers?

OVER DE RECENTE AANDACHT VOOR HET DUITSE OORLOGSLEED

Sinds kort groeit in de Bondsrepubliek de aandacht voor een tot nu verborgen kant van de Tweede Wereldoorlog, namelijk die van het Duitse lijden. Bombardementen, verkrachtingen, vlucht en verdrijving; voor veel Duitsers ging het einde van de oorlog met grote verschrikkingen gepaard. Dit artikel werpt licht op de ingewikkelde balans tussen het erkennen van schuld en het vertellen over eigen leed.

Natuurlijk kent iedereen 'de Duitsers' in de eerste plaats als veroorzakers van de oorlog en de Holocaust. Dat er onder 'het volk van de daders' ook miljoenen slachtoffers zijn gevallen, schuldige en onschuldige, was lange tijd moeilijk bespreekbaar. Was het niet ongepast om aandacht te vragen voor de eigen verliezen, terwijl de wereld verbijsterd was over de enorme misdaden die juist door Duitsers waren begaan? Mensen die publiekelijk over hun herinneringen aan de verloren Heimat spraken, werden snel in verband gebracht met allerlei revanchistische kringen. Maar de herinneringen aan leed en verlies werden in het collectieve geheugen van Duitsland toch levend gehouden. Vanwege de politieke

gevoeligheid gebeurde dat lange tijd vooral in persoonlijke en familiale kring, en in de literatuur.

Verandering

Maar sinds een jaar of tien is de publieke aandacht voor zulke verhalen enorm gegroeid. Waarom nu? Dat heeft ten eerste veel te maken met het einde van de Koude Oorlog en met de Duitse en de Europese eenwording. Door de val van de Muur (1989) en het eind van het communisme konden mensen aan de andere kant van het IJzeren Gordijn ineens openlijk over hun herinneringen spreken. In Moskou gingen de archieven open, met veel nieuw bronnenmateriaal over de opmars van het

Dr. Krijn Thijs (1976) is historicus en werkt aan het Centrum voor Taal en Identiteit van de Universiteit Leiden. Hij is medeauteur van het boek *Duitsers als slachtoffers. Het einde van een taboe?* (Amsterdam: Mets en Schilt, 2007), 25 euro. (reacties naar: k.thijs@let.leidenuniv.nl)

Rode Leger. Verder gaf de Duitse eenwording (1990) het gevoel alsof er een tijdperk van 'Nachkriegsgeschichte' voorbij was, wat nieuwe terugblikken mogelijk maakte. Ten tweede is het democratische zelfbewustzijn in Duitsland enorm gegroeid. De vergroting van de Bondsrepubliek en de verhuizing van de hoofdstad van Bonn naar Berlijn hebben niet - zoals wel gevreesd werd - allerlei nationalistische of autoritaire verschuivingen teweeg gebracht. Het wijzen op eigen slachtofferervaringen en verlies na de oorlog leek de democratische orde van Duitsland niet langer in gevaar te kunnen brengen. Desondanks zijn er de laatste tijd opnieuw stemmen die waarschuwen voor een cultuur van nationaal zelfmedelijden.

Wat ook een rol speelt is het feit dat er steeds minder mensen leven die uit eigen herinnering over het Derde Rijk kunnen vertellen. Tijdgenoten voelen de behoefte om aan het eind van hun leven in het reine te komen en 'eindelijk' over gebeurtenissen in hun jeugd te spreken. Bovendien vraagt de derde generatie na de oorlog op een nieuwe manier en onbevangen naar het hoe en wat van gebeurtenissen in de geschiedenis. Dit heeft er voor gezorgd dat gevoelige onderwerpen uit het verleden gemakkelijker bespreekbaar zijn geworden. Traumatische ervaringen over verkrachtingen en verdrijvingen behoren daartoe. Overigens geldt hetzelfde voor de verhalen over Duitse misdaden. Veel kennis over het precieze verloop van de Holocaust en over de daders stamt uit de jaren negentig.

Ten slotte riepen recente internationale gebeurtenissen in Duitsland emotionele herinneringen op. De Balkan-oorlogen brachten beelden van etnische zuiveringen op televisie. Impressies van kapotgeschoten steden - Sarajewo, Bagdad, Kabul - maakten in Duitsland herinneringen aan de bombardementen van Dresden, Hamburg en Keulen los. Dit verklaart deels waarom de Irak-oorlog

in Duitsland van begin af aan nog impopulairder was dan in andere West-Europese landen. Bondskanselier Gerhard Schröder dankte in 2002 zijn krappe verkiezingsoverwinning vooral aan zijn duidelijke 'nee' tegen die oorlog.

De bommenoorlog

Over welke gebeurtenissen gaat het, als er tegenwoordig over Duitse slachtoffers gesproken wordt? In dit verband zijn niet de Duitse joden bedoeld, wier slachtofferstatus natuurlijk onomstreden is. Anders ligt dat bij Duitse burgerslachtoffers, bijvoorbeeld van de geallieerde bombardementen op nazi-Duitsland. Vanaf 1942 hebben de Engelse en Amerikaanse luchtmacht bij elkaar circa 160 Duitse steden gebombardeerd. Daarbij vielen zo'n half miljoen doden. Ongeveer 30 miljoen mensen maakten de bombardementen mee en de herinnering aan deze 'hel op aarde' liet velen nooit meer los. Daarnaast werd het Duitse stedenlandschap letterlijk onherstelbaar geruïneerd.

Binnen en buiten Duitsland wordt de bommenoorlog meestal direct geassocieerd met Dresden. Weliswaar leken grote bombardementen op steden als Berlijn, het Roergebied en Hamburg bij de moderne oorlogsvoering te horen. De geallieerden wilden de moraal van het Duitse volk breken, overigens vergeefs. Bovendien leek de oorlog toen nog onbeslist en ging het om centra met veel industrie en strategische waarde. Maar bij Dresden leek dat in februari 1945 allemaal anders. In een verschrikkelijk bombardement werd de industriële stad, die vol vluchtelingen uit het oosten zat, van de kaart geveegd - terwijl de oorlog al vrijwel gewonnen was. Er vielen volgens de jongste schattingen binnen enkele uren zo'n 25.000 doden. Het bombardement is tot op heden omstreden. De vraag naar de zin ervan heeft zijn sporen ook in de Nederlandse literatuur nage-

Links: Trümmervrouwen.

Midden: Noodonderdak voor vluchtelingenfamilie in Berlijn.

Rechts: Dagelijks leven in een verwoeste stad.

laten, getuige Harry Mulisch' indrukwekkende *Het stenen bruidsbed* (1959).

Over morele kritiek op de geallieerde bombardementen brak in 2002 opnieuw een controverse uit, toen de Duitse historicus Jörg Friedrich zijn boek *Der Brand* uitbracht. In een woedende en meeslepende stijl beschrijft hij de eindeloze luchtaanvallen op 'weerloze' en 'onschuldige' steden. Hij kiest welbewust bewoordingen die normaal gesproken voor de Holocaust gebruikt worden: schuilkelders noemt hij 'crematoria', stedelingen werden door rook en giftige stoffen 'vergast' en de bommenwerpers beoogden de 'vernietiging' van zoveel mogelijk mensen. Zo lijken de fronten ineens omgekeerd: de geallieerden als oorlogsmisdadigers en de Duitsers als slachtoffers? De protesten tegen Friedrich waren niet van de lucht, maar het boek werd een absolute bestseller.

Vlucht en verdrijving

Aan het eind van de oorlog werden eerst de door de Duitsers bezette gebieden terugveroverd, en daarna Duitsland bezet. Op de vlucht voor het Rode Leger, of later vanwege de verdrijving door nieuwe (of de oude) bewoners, moesten niet minder dan twaalf miljoen Duitsers hun 'Heimat' verlaten. Vooral de overhaaste vlucht uit Oost-Pruisen in de winter van 1944/45 vond onder barre omstandigheden plaats. Door de snelle omsingeling van het gebied rondom Königsberg (het huidige Kaliningrad) restte duizenden families alleen de vluchtweg over het water. Op weg naar de havens van de Oostzee moesten zij met karren en paarden eerst de bevroren binnensee van het Koerische Haff oversteken. Een lange stoet van donkere schimmen over een eindeloze besneeuwde ijsvlakte - de dramatische beelden zijn diep verankerd in de Duitse herinneringscultuur. De bootreis over de Oostzee naar het Westen van het Duitse Rijk was door zeemijnen en Russische torpedo's niet minder gevaarlijk. De ondergang van het passagiersschip Wilhelm Gustloff in januari 1945, met negenduizend vluchtelingen aan boord, is het bekendste voorbeeld. Günter Grass wijdde er in 2002 zijn novelle *In Krabbengang* aan.

Toen later de Poolse en Tsjechische bevolking terugkeerde naar hun dorpen waaruit ze aan het begin van de oorlog door de Duitsers waren verjaagd, waren 'wilde verdrijvingen' het gevolg. Plunderingen, verkrachtingen en moordpartijen waren eerder regel dan uitzondering. Men zon op wraak op alles wat Duits was.

Op de conferentie van Potsdam werd officieel geregeld dat gebieden waar voor de oorlog nog een gemengde bevolking woonde, etnisch gezuiverd zou worden.

Duitsers uit Silezië, Pommeren en Sudetenland moesten naar de geallieerde bezettingszones vertrekken. Het ging er ook bij deze 'officiële' evacuatie niet zachtzinnig aan toe.

Zo leefden na de oorlog miljoenen 'vreemdelingen' in de Bondsrepubliek en de DDR; de verdreven Duitsers uit de oostelijke streken van het Duitse Rijk (*Heimatsvertriebenen*). In sommige gebieden van het naoorlogse Duitsland ging het om een kwart van de bevolking. Dit verklaart ook waarom de herinneringen aan vlucht en verdrijving later zo present zijn geweest.

Verkrachtingen

Nergens is het slachtofferschap misschien zo ondubbelzinnig duidelijk als bij de talloze Duitse vrouwen die bij de 'bevrijding' door Russische soldaten in 1944 en 1945 zijn verkracht. Zo moesten vrouwen op een vreselijke manier boeten voor de misdaden van hun mannen in de Sowjet-Unie. Van Oost-Pruisen tot Berlijn trok het Rode Leger een spoor van plundering en verkrachting, in sommige dorpen werd de gehele vrouwelijke bevolking verkracht, van kleine meisjes tot bejaarde vrouwen, vaak meerdere keren achter elkaar en niet zelden tot de dood erop volgde. Op vlondertjes, in kelders en kasten hielden vrouwen zich wekenlang wanhopig schuil, om aan het geweld te ontkomen. Het in bezit nemen van de vijandelijke vrouwen leek voor de Russische soldaten de hoogste vorm te zijn van wraak en vernedering van de verslagen vijand.

Desondanks wordt het leed van de verkrachtingen tot op heden maar moeizaam erkend. Vrouwen die verkracht waren, werden door mannen vaak verstoten, alsof ze zelf schuldig en voor eeuwig besmeurd waren. Alleen al in april 1945 pleegden duizenden vrouwen in Berlijn zelfmoord, sommigen werden door hun echtgenoten omgebracht. Het onderwerp was na de oorlog met een sluier van schaamte en schande verhuuld.

Hierdoor zijn de getuigenissen over verkrachtingen schaarser dan over de bombardementen of de verdrijvingen. Maar niet alleen daarom is het anonieme dagboek *Een vrouw in Berlijn* zo'n opmerkelijk en aangrijpend boek. De schrijfster doet met een verbazingwekkende zakelijkheid verslag van haar verschrikkelijke ervaringen gedurende de slag om Berlijn, waarin verkrachtingen door Russische soldaten wekenlang aan de orde van de dag waren.

Het is onmogelijk om te reconstrueren hoeveel vrouwen slachtoffer van verkrachtingen zijn geworden. Schattingen voor de hele opmars van het Rode Leger komen uit op rond de twee miljoen verkrachte vrouwen, waarvan zo'n honderdduizend in Berlijn. Er zijn nergens officiële

monumenten of herdenkingen voor de talloze slachtoffers van de verkrachtingen; het onderwerp gold na de oorlog als taboe.

Krijgsgevangenen en dwangarbeiders

Minder duidelijk is status van Duits slachtofferschap in het geval van de Duitse krijgsgevangenen die als dwangarbeiders werden meegenomen naar de Sovjet-Unie. De categorieën verschuiven: hier veranderden 'daders' op slag in 'slachtoffers'. In Siberië, waar krijgsgevangenen aanvankelijk naartoe werden gestuurd, wist bijna niemand te overleven.

Aan het eind van oorlog, toen het Duitse oostfront instortte, vielen grote aantallen soldaten in handen van het Rode Leger. In totaal ging het om ruim drie miljoen krijgsgevangenen. Onder barre omstandigheden werden velen van hen in de Sovjet-Unie te werk gesteld; uiteindelijk zouden er zo'n twee miljoen naar Duitsland terugkeren, de laatsten pas in 1956. De rest is in kampen om het leven gekomen of geldt tot op heden als vermist. Ook hier liggen schuld, vergelding en lijden dicht bij elkaar. Want eerder hadden van de ruim 5,5 miljoen Russische soldaten, die het Duitse leger gevangen had genomen, bijna 3,5 miljoen de krijgsgevangenschap niet overleefd. Het leven van de Russische 'Untermenschen' was Duitse bevelhebbers destijds weinig waard geweest. Bovendien werden honger, kou, ziekte en tekort in de Russische gevangenenkampen grotendeels veroorzaakt door de infrastructurele schade die de *Wehrmacht* eerder in de Sovjet-Unie had aangericht, dus door de plunderingen van de Duitse soldaten zelf. Zo werden de krijgsgevangenen slachtoffer van hun eerdere misdaden. En deze barre omstandigheden waren voor de gevangen Duitse soldaten niet anders dan voor de Russische burgerbevolking zelf.

Onschuldige soldaten?

De discussie over Duits leed en verlies is misschien het minst overzichtelijk, daar waar het over gesneuvelde soldaten gaat. Waar in de bezette landen de Duitse soldaat als 'dader' per excellence geldt, werd in de Bondsrepubliek lange tijd de legende van de 'saubere Wehrmacht' hooggehouden. De oorlogsmisdaden en vernietigingspolitiek zouden uitsluitend - achter het front - het werk zijn geweest van Himmler en zijn SS, terwijl het Duitse leger zijn traditionele 'militaire eer' niet zou hebben verloren. Volgens dit beeld waren de soldaten min of meer door Hitler misbruikt voor een oorlog die ze niet wilden en voor een programma van moord en vernietiging waar ze aan het front zelf weinig van gemerkt zouden hebben.

Deze legende is in de jaren negentig definitief gesneuveld, o.a. door de geruchtmakende *Wehrmachtsausstellung* over de misdaden van gewone Duitse soldaten aan het Oostfront. Ook de bekende boeken van Christopher Browning, *Doodgewone mannen*, en Jonas Daniel Goldhagen, *Hitlers gewillige beulen* hebben afgerekend met de mythe dat slechts een klein groepje fanatiekelingen verantwoordelijk was voor de moord op zes miljoen joden.

Maar tegelijk met het onder ogen zien van de gruwelijke misdaden van veel Wehrmachtsoldaten, werden er ook andere nuances aangebracht. Zo bleken er bijvoorbeeld in de laatste oorlogsmaanden talloze pubers in afdelingen van de Waffen-SS te zijn opgenomen. Nauwelijks opgeleid werden ze naar het chaotisch terugtrekkend front gestuurd, waar ze maar weinig kans hadden om te overleven. Dit beschreef Günter Grass' onlangs indrukwekkend in zijn *De rokken van de ui*. Vanuit ander perspectief getuigen ook verhalen van Nederlandse soldaten aan het oostfront van deze dubbelzinnigheid, zoals Dirk Ayelt Kooimans *Montyn*. Wat er in zulke boeken gebeurt is dat (potentiële) daders een menselijk gezicht krijgen, waardoor er begrip ontstaat en ze slachtoffer van de omstandigheden lijken.

In zulke gevallen blijkt hoezeer pure dader- en slachtof-

Berlijn, zomer 1946, badgasten bij soldatengraf.

ferperspectieven vaak tekort schieten. Soms is de grens tussen beide begrippen flinterdun, en ze deugen uiteindelijk niet om de complete werkelijkheid van de Tweede Wereldoorlog te vatten. Dit betekent natuurlijk niet dat de Duitse verantwoordelijkheid voor oorlog en volkenmoord verminderd moet worden. Het was juist de gegroeide erkenning van de Duitse misdaden aan het Oostfront, die een gedifferentieerder beeld van ervaringen van de gemiddelde Duitse soldaat mogelijk maakte. Een indrukwekkend voorbeeld van zo'n kritisch onderzoek is Uwe Timms *Mijn broer bijvoorbeeld*, waarin de schrijver uit allerlei achtergebleven familiedocumenten probeert op te maken waarom zijn zestien jaar oudere broer zich vrijwillig voor de SS had gemeld. De broer sneuvelde in 1943 op 19-jarige leeftijd aan het oostfront.

Nuances en balans

Hoe moeten we de plotselinge golf van aandacht voor Duits lijden beoordelen? Wat betekenen de verhalen over Duitse slachtoffers voor het beeld van de Tweede Wereldoorlog? En voor dat van de Holocaust? Allereerst zijn de herinneringen aan Duits verlies een volgende stap in de richting van de afbraak van de zwart-witvoorstellingen. Er bestaan geen volledige 'dadervolken', zoals ook veel bezette landen geen pure 'slachtofervolken' waren - anders dan joden en zigeuners. De paradoxen en nuances die de discussie over Duits slachtofferschap aanbrengt, corresponderen wat dat betreft met het moderne onderzoek naar collaboratie in het bezette Europa.

Vanuit deze achtergrond is het begrijpelijk en redelijk dat Duitsland, na drie generaties en na het lange en buitengewoon grondige proces van *Vergangenheitsbewältigung*, nu zijn eigen slachtoffers herdenkt. Bij velen gaat het om oprechte herinneringen aan gruwelijke gebeurtenissen en ervaringen van persoonlijk verlies. Het bewustzijn van schuld zal pijn en verdriet niet verminderen. Deze herinneringen zijn levend en belangrijk, ze horen bij het verhaal van het Derde Rijk. Maar er zijn wel criteria te noemen voor het uitdragen van deze herinneringen, want het verhaal over de Tweede Wereldoorlog - en zeker het Duitse verhaal daarover - zal altijd in balans moeten zijn. De erkenning van de eigen lijdenservaringen mag natuurlijk niet betekenen dat de Duitse misdaden worden vergeten.

Wat dat betreft zitten er zorgwekkende kanten aan het debat, bijvoorbeeld als in films of boeken de slachtoffers van de bombardementen of de verdrijvingen alleen als onschuldige mensen worden voorgesteld. Tot ver in de oorlog was de steun voor Hitler enorm, en niet in het minst onder de Duitsers die in het oosten woonden.

De Duitse 'volksgemeenschap' kan niet met terugwerkende kracht worden witgewassen.

Verder kunnen groepen slachtoffers nooit tegen elkaar worden 'weggestreept' of met elkaar worden 'verrekend'; van groot belang voor de herinneringscultuur is *hoe* mensen in de jaren 1939-1945 zijn gestorven. Het gelijkstellen van 'Auschwitz' en 'Dresden' blijft uit den boze, en kritische geesten blijven in Duitsland terecht waarschuwen voor dergelijk relativisme.

Misleidend is voorts de indruk die soms gewekt wordt, dat de Duitsers zelf slachtoffer van Hitler zijn geworden, zoals in de populaire tv-serie *Die Vertriebenen. Hitlers letzte Opfer*. De expansie- en vernietigingspolitiek in Europa was geen eenmansactie van een gek geworden Führer, maar werd gedragen door grote delen van het Duitse volk, die er ook materieel van profiteerden. Daarom is het ook vertekenend om Duitse slachtofferervaringen te vertellen zonder aandacht voor de context en de voorgeschiedenis van de gruwelijke misdaden. Wie alleen het eind van de oorlog filmt, zoals veel documentaires van de bekende Duitse tv-historicus Guido Knopp, brengt vooral Duits lijden in beeld. Maar de 'Duitse catastrofe' begon al in 1933, toen Hitler Rijkskanselier werd, en niet pas in 1944, toen het Oostfront instortte.

Conclusie

Het blijft dus zaak om de herinneringen aan Duitse slachtofferervaringen kritisch te volgen, maar dat is aan de Duitse pers en wetenschap in de regel wel besteed. Zolang er geen politieke claims uit worden afgeleid, hoeven deze verhalen niet gewantwoord te worden. Want op enkele geïsoleerde figuren uit de kringen van de *Vertriebenen* na is er in de Bondsrepubliek niemand meer op schadeloosstellingen, teruggave van verloren land of zelfs schuiven met (Europese) grenzen uit. *De Vertriebenen* zijn het ook die het meest van zich doen spreken als het om politieke aandacht gaat. Zij willen in Berlijn een *Zentrum gegen Vertreibung* en een monument voor hun slachtoffers bouwen, het liefst in de buurt van het Holocaustmonument. Daarmee gaan ze een heilloze symbolische concurrentie met de joden aan. Het plan heeft in Duitsland voor nogal wat ophef gezorgd en de Duits-Poolse relaties verstoord. Verder koos een groep (nakomelingen van) Sudetenduitsers vorig jaar het motto 'Vertreibung ist Völkermord'. Dergelijke pogingen om Duitsland een soort collectieve slachtofferidentiteit aan te meten zijn politiek misplaatst en bovendien historisch onjuist. De geschiedenis van het einde van de Tweede Wereldoorlog is te complex voor simpele waarheden en voor elkaar uitsluitende dader-slachtoffer-perspectieven.